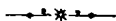

ՓԱԽՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ

ԿԱՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՌՑ ՍԿՋԲՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Սեր նախկին մատենագիրը կամ պատմագիրը այնպիսի թանձր քողով մի ծածկուած են, որ քննադատութիւնն չ'որդափ այլ ջանայ վերցընել զայն, նորա միտ թաքուն կը մնան դեռ ըստ բազում տեսութեանց: Նորա անսպառ բովը մ'եղեր են Հետազոտութիւնաց, որոց մէջ բանասէրը գտեր են և կը գտնեն միշտ նորանոր ուսումնասիրութեան և լուստարանութեան կարօտ կէտեր, գրականական և պատմական խնդրոց նիւթեր: Սոցա թուէն է նաև մերս փառաւոր Բիւզանդացի պատմագիր, որոյ գրութիւնն ի սկզբանէ՝ շատերուն 1 կարծիքով՝ չունէր պատմական այն մեծ արժէքը, ինչ որ ունէր Մ. Խոսրոնացոյ պատմութիւնն, մինչև տեսնել կ'ըսէին թէ՛ պէտք էր նորա պատմածները բացէ ի բաց և մերժել՝ ինչ որ յայտնապէս կ'ընդդրմանայր Խորենացոյ պատմութեան 2 և Սոյն կարծիաց Հետեւող կ'երեւի նաև Բազմամէկի մէջ զըստուած փառաւոր Բիւզանդացի վերնագրով յօդուածի մի տնանուն Հնդիկական (1861 տարի, էջ 53-9): Մինչդեռ քննադատութիւնն, տարուէ տարի յառաջելով իւր Հետազոտութեանց մէջ, բոլորովին կերպարանափոխ ըրաւ խնդիրը - վասնզի, մինչդեռ դժբախտաբար Պատմահայրնիս չափ և շատ կորսընցուց իւր յարգը՝ յայտնաբերեալ և օտարազգի բանասիրաց, նորա աւելնութեան գաւը ժառանգեց փառատոս, որ - ի բաց առեալ ինչ ինչ չափազանցութիւններ ի թիւս և ի նկարագիրս անձանց և պատերազմաց, յորս մեծ գեր խաղացեր է իւր Հայրենասիրական խառն, զորն 3, - աւելի արժանաւաւատ կը համարուի

իւր գրած նիւթերուն մէջ: Այս կարծիքս ունի նաև Հետեւեալ յօդուածին Հմուտ Հնդիկական Գեղեցիկ 1, թէ և փառատար պատմութիւնն

նորէն գրած իւր պատմութիւնը: — Թերեւս նոտաբեր-
գրական լինի զիտեղ առլ ընթերցողաց, թէ Միսրա-
նութեան Հարց մէջ՝ անցեալ դարու վերջերէն սկսած
(1790) միշտ երկու զեմնադէմ կարծիքներ եղած են
Բիւզանդացի մասին: Արեւը որ ազգաւ յոյն կ'ըսեն սոյն
պատմագիրն համար՝ նոցա պարագլուխ եղած է Հ. Մ.
Չամչեան, որ թերեւս յափէն այլ աւելի կը յարձակի
իւր Պատմութեան մէջ նորա տնին և զըստեան զեմ.
Իսկ որեք որ այլ կ'ընդունին զիեքը, նոցա պարագլուխ
եղած է Հ. Ղ. Ինճիկեան: Այդ երկու կարծիքներն ու-
նեցեր են միշտ իրենց պաշտպանները յայտը տարի-
ներուն մէջ այլ, մերթ մին և մերթ միւսն զերազատ
լինելով, և նստի են մինչև մեր օրերը. զայց թուի
թէ նեղակեալ աւելի կը զօրանայ առ մեզ երկրորդ կար-
ծիքն, այս է՝ թէ Բիւզանդ յորտաի նոյ եղած լինի, և
անկարելի է ժխտել՝ թէ սոյն կարծիքը հաստատողներուն
փառսերն աւելի ծանրակշիւ և համազօր են:

1. Այս ամբիւր թերեւս համոտոս տեղեկութիւն մի
փափաքելի լինի ընթերցողաց սոյն նայալէս նշանաւոր
բանասիրին վրայ: — Հնդիկոս Գեղեցիկ ծնիւր է ի Բե-
լին, յամին 1847 Յուլիս լին: Դեռ նախ իրեք տա-
րեկան՝ նալը տարու գիշեր Զուրեքեթիոյ Բասիլէա քա-
ղաքը, ուր յետ դարացական չըման աւարտելու (յամն
1854-1863), նոյն տեղաց համալսարանը յաճախեց
1865-1867 տարիներուն մէջ. յետոյ երթալով ի Գեո-
տիւնէն, նոն կուրսիոս (պիմ է ի Բելլին), Սուպէ Հեր-
ման (— 1894) և իւլաշիմի ուսուցչականաց դասա-
խօսութեանց սենյակիւր եղաւ: Ի Գեոտիւնէն վարդա-
պետական աստիճան ընդունելու համար բանասիրութիւն
մ'ըրաւ (de Branchidis commentatio): Յամն 1869-
1875 Բասիլէայի կըթարանին մէջ ուսուցիչ եղաւ. յա-
մին 1878-79 նոյն քաղաքի համալսարանին մէջ սոս-
կական - ուսուցիչ (privatdozent) էր. մի է նոյն տա-
րին կանոնադրաւ է Հայկերեքի՝ իբրև արտադիւ կարգի
ուսուցիչ ին պատմութեան, ուր ինչու տարի ամենայն
յայտնութեամբ վարեց իւր պաշտօնը: Յետոյ, յամին
1878, հաստատուեցաւ Յենա քաղաքի համալսարանին
մէջ՝ իբր սովորական ուսուցիչ դասական լեզուագիտու-
թեան և ին պատմութեան, ուր մինչև յայմ կը շա-
րունակէ նոյնը՝ ի մեծ դուռնութիւն և յօդուա իրեն ա-
յակներաց, որոց մէջ զատուեր են և կը գտնուին ևս
ներկայապէս նայալէր աստուղդ, զորս միշտ զովու-
թեամբ կը մէլէր նոյն Ուսուցիչի իւր խօսակցութեանց
ատեն:

1. Հ. Մ. Չամչ. Պատմ. Հայոց, հր. Ա. Զոբ. Բ.
էջ 745-748. — Հ. Ղ. Ինճիկ. տես Պատմ. Հայ Դպր.
Հ. Գոր. Զ. էջ 230-232. — Քննաւեր, և այլք:
2. Հ. Ղ. Ինճիկ. նոյն վերոյիշեալ տեղը:
3. Ներկայապէս՝ զիտեղ այն կարծիքը աւելի նաւա-
նակաւ թուի, թէ Բիւզանդ նոյ էր ազգաւ և յաւ-

միակ աղբիւրն է Հայաստանի եկեղեցական և քաղաքական պատմութեան Դ զարուն մէջ ։

Փ. Բիւզանդաց վրայ շատերը գրեր են թէ ի մերոց և թէ յօտար բանասիրաց, զորս մասն նանիլ կ'ընէ Ե. Մ. « Փաստոսս Բիւզանդ » հմուտ գրբուկին ներածութեան Կ և VI էջերուն մէջ ։ Բայց այդ ժամանակէն վերջը բանասէրք տակաւին քննութեան և ուսումնասիրութեան նիւթ ըրեր են զայն, կամ առանձին յօդուածներով և կամ աբիւղ ազգային հեղինակաց ուսումնասիրութեանց մէջ¹, որոնք շատ կը տարբերին նախորդներէն իրենց յայտնան և բաւական համոզիչ փաստերով ցուցած նոր նոր կարծիքներով ։ Սոցա մէջ թերևս ամենէն աւելի նշանաւորն է Գեղեցիկի գրքակն, որ ծառած է աղբէն գրեթէ ազգային շատ բանասիրաց, այլ ոչ բոլոր փափաքողաց անուշտ² բազմաց անմատչելի լինելով լեզուն ։ Թերեւորէն ու մանք լակ համառօտ ակնարկ մ'ըրին նոյն գրութեան, այլ՝ հազիւ թէ յիշատակութիւն մ'ըրին. բայց եղան ուրիշներ այլ՝ որոնք այլևայլ գիտողութիւններ գրեցին ի նպաստ կամ հա-

կառակ, և կամ քաղաածօրէն հրատարակեցին՝ համառօտելով նոյնը ։ Բայց որովհետև անկարելի էր այնու մանրամասն տեղեկանայ հեղինակին բոլոր կարծիքներուն և փաստերուն, աւելորդ չի համարեցանք թարգմանել զայն ամբողջովին, հետևելով հաստատարար բոլոր իմաստներուն ։ Այս գրութեանս կարևորութիւնն անոր մէջ է, որ մեր եկեղեցական և մատենագրական միջին կէտերը կը շնայ լուսարանել, իրեն գլխաւոր հիմն ուռած Բիւզանդաց գիրքը, թէ է և իւր բոլոր կարծիքներն և տեսութիւններն ընդունելի չլինին ամենուն համար ։ Նորա մէջ գտնուած կարևոր գիտելի կէտերը հետեւեալքն են. ա. Թէ Փաստոսս հայ էր ազգաւ և Սահաունենաց ցեղէն. բ. Նա եկեղեցական դասակարգի կը վերաբերէր՝ հակառակ Պ. Էմիրի կարծեաց. գ. Պէտք չէ չիւթել Փաստոսս պատմիչը համանուն եպիսկոպոսին հետ (այսմ համամիտ է և Պ. Էմիրն) ։ դ. Դ զարուն վերջերը գրած է նա իւր պատմութիւնը. ե. Հետեւաբար նախ քան զգիւտ հայ տառից, որով և օտար լեզուով. գ. Այդ օտար լեզուն հարկ էր որ յունարէն լինէր, ոչ եթէ գրականն՝ այլ ռամիկ և գործածական լեզուն. ե. Հեղինակին՝ բաց ի թագաւորական գիւհաներէ՝ օգտուել է մեծաւ մասամբ ժողովրդական երգերէ և զրոյցներէ, և ուրիշ ասոնց նըման հետաքրքրական խնդիրներ. որոց մէջ շատ տարբորնակ է այն կարծիքը, իրր թէ Ս. Լուսաւորիչ Անակայ արդին չէր՝ այլ հին հեթանոս քրմերու ընտանիքէ սերած. Բայց ամենէն աւելի կարևոր կէտը, որ և գուցէ բովանդակ գրութեան նպատակը կը կազմէ, այն է՝ թէ Ս. Լուսաւորիչ Վարդապետի մէջ չէ հիմնած նախկին ազգային մայր եկեղեցին, այլ Տարօնայ Աշտիշատ քաղաքին մէջ. զայս կ'ապացուցանէ Բիւզանդաց վկայութեամբ, որ կ'ըսէ. « Չայնոս ժամանակաւ երթելու հասանքի եպիսկոպոսպետն Վրիշտնէն ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տարօնայ², ևն » ։ և փոքր ինչ յետոյ կը յիշէ քաղաքին անունը՝ Աշտիշատ ։ Իրողութիւն մ'է այս — ոչ ամենուն ախորժելի — պատմական փաստերով հաստատուած, որ իրմ նախորդ գիտնաց տեսութենէն վրիպեր էր, և որով կը տապալին շատ մի երևակայեալ չէնքեր, չափազանց պահանջներ, կարծեցալ իրաւասութիւններ... :

Հ. Թ. Վ. Թորոսեան

1. Լեւոն Բազումեան, անս Արշ-Գառ, 92 և 93 համարներուն մէջ ։

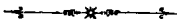
2. Փ. Բուլգ. Դար. Գ. 44. Գ. էջ 7.

Գեղեցիկը ըտզմութիւն քաղաքակրթութիւններ ունի գեղմտեղեցիկ լեզուն՝ այլևայլ պատմական, քննադատական և ժամանակագրական նիւթոց վրայ, չի նայուելով նորա զանազան ճանաչող և ուրիշ գիտնաց գրութեանց վրայ ըրած ուսումնասիրութիւնները ։ Յամին 1871-72 ուսումնական ուղևորութիւն մ'ըրաւ ի Փոքր Ասիա և ի Եգիպտոս՝ Կուրթուրի, և Ստոր (Հայդելբերգ) և Հիլդեբրգ (Կեօնիգսբրգ) ուսուցչաց ընկերութեամբ ։ Այս ուղևորութեանս արդիւնք եղան տեղագրական տեղեկութիւնք Եփեսոսի, Պերգամոնի, Զմիւռնիոյ և Սարգիսի վրայ, ևն ։

Ինչպէս շատ ներուզայի նայաղէտք, այդպէս այլ Գեղեցիկ անցեալ տարի (1893) լուսակոմերին) Վենետիկ գալով՝ այցելեց ի վաճա մեր և օրերով մեզի հետ անցուց, որուն զուարթ ընտանի և համեստ քնուորութիւնն այն լափ գրուեց զմեզ՝ որչափ իւր զարմանքի և նմութիւնն ։ Մասնաւորապէս զբաղեցան նոյն օրերուն մէջ Բիւզանդաց պատմութեան գրչապետը քաղաքութեամբ. նմաւ նապէս Նիկիոյ ժողովոյց Հարց անունները, և Բրիտանոսի եօթնասուն և երկու արշակերտաց անունաց ցուցակը որիմանք Յայտնաւորներէն և Միջոցիկ առաջիկ միտարեան ։ Իւր բազմութիւն գրուածներէն մի քանին յիշենք, որոնք մեր ազգային պատմութեան կամ գրականութեան հետ կապ ունին. Ա. « Գեղորդաց Կիւրաբուղ նկարագիր հուովմեական աշխարհին » (Georgii Cyprii descriptio orbis Romani. Leipzig, 1890). Բ. « Գիւքարմութիւն Հայոց » (Die armenische Mythologie), և Գ. եկեղեցի զարդիս (Die Anfänge der armenischen Kirche), որոց թարգմանութիւնը պիտի զաննի փափաքեց Բազումեայի եկեղեցի և յալորդ թերթերուն մէջ ։

1. Հ. Բ. Սարգիսեան՝ Աթ-Բաժիկ-Ե և Եր Բաշ-Բաթրանի Բազումեայ գրքին մէջ ։ - Հ. Բ. Տաշեան՝ Աթ-Բաժիկ-Ե մէջ. - Գեղեցիկ՝ Սիլվեստրէի հայ Եկեղեցի տարին մէջ, Էտր. 1893 տարւոյն. — Ս. Մալխասեան՝ Ուսումնասիրութեան Փաստօք Բազումեայ պատմութեան յօդուածներով, Էտր. 1896 տարւոյն. Հմա. Դեմ. Արշ-Գառ մէջ ։

ՍԿԶԲԵՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԳԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

ՔԱՀԱՆԱՑԱԿԱՆ գաստեռն նշանաբանն, « τέ ἀρχαία ἔθνη κρατεῖται » — Հին սովորոյքք հաստատունք կայցեն », բուռն կերպով կ'ընդդիմանայ պատմական զարգացման մ'ընդունելեան : Այստ անսովեամբ, կրօնական հասարակութեան մի հիմնադիրն, կը հառաւաթ անփոփոխ կերպով, նովին իսկ հիմնադրութեամբ, բոլոր ապագային լինելիք կանոնադրութիւնները և ուղղութիւնները՝ ամենայն ժամանակաց համար : Հետևաբար յաջորդներուն ուրիշ բան չի մնար ընել՝ բայց միայն երթալ հաւատարմաբար միևնոյն հետոց վրայէն, և չի հեռանալ բնա ի փոքուն անգամ՝ հիմնադիրն հաստատած կանոնադրութիւններէն : Աստուածաշնչի պատմագրութեան մէջ տիրապետող այս ըմբռնում մոլորական նուիրապետութիւնը պրաւ իբրոս հիմնարան հաստատութիւն մի երբայական հնութեան, ինչպէս որ կազմուեցաւ աքոս, րանքէն վերջը, և ըստ այսմ՝ ժողովրդեան պատմութեան սկիզբը պրաւ՝ ինչ որ նորա վախճանը կը կազմէ : Այս կերպով ժամանակագրութեան հեղինակէն ճշմարտանման յարգարեցան այն բոլոր պատմական հին և լատգոյն զրայցները, որոնք կը հակառակին այս քահանայական երթագրութեանց և այսպէս պատմական պատկեր մի ձևացաւ, որ ստուգիւ համապատասխանեց յետագայ սերնդոց զաղափարաց շրջանակին՝ այլ մշ իրական զէպ :

Դիւր կանխեմք ըսել թէ այն ամեն բացատրութիւնք, որ Աստուածաշնչի կամ մանուկաց Մովսէսի մասին կը խօսուի, իբր լոկ մարդկային պատմիչ նկատելով զինքը, տեսնողունիլէ ին մեզ. զի Մովսէս՝ Հոգւով Սրբով լուսաւորեալ՝ աստուածային ներշնչութեամբ զբեց իւր գրեմբը, և ըստ քիմն չի նշարեց կամ չի փոփոխեց աստուածութիւնները, ինչպէս փոքր ինչ յետոյ կ'անկարգէ և կ'երկնակն :

Երբու. ճիշդ այդ ոկգրանց համեմատ կը գտնենք նաև հայկական եկեղեցւոյ պատմութեան սկզբնաւորութիւնը, որ յետոյ կերպարանափոխ եղաւ և ճշդեցաւ ապագայ պատմիչներէն : Ըստ այսմ՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ իբր երկրորդ օմն Մովսէս կը ներկայանայ մեզ, որ ոչ միայն քրիստոնէական հաւաքը բերաւ իւր ազգին, այլ կ'ըսուի թէ՝ բովանդակ նուիրապետական կարգը և եկեղեցական կանոնադրութիւնները ինքն հաստատած լինի. և հայկական ազգային եկեղեցին այն կարծիքն ունի թէ՝ սոյն եկեղեցական կարգերն, զորս հաստատուի է իւր հիմնադիրն, անփոփոխ մնացեր են մինչև մեր օրերը : Բայց կրնայ ցուցուիլ, թէ այդ կարծիքը շատ ամփոփ մտօք օտայգ է. վասն զի նախկին հայկական եկեղեցին խոր անգնդով մի անշառուած է վերջին ժամանակաց եկեղեցիէն : Հայ գրականութեան մէջ Ոսկեդար կոչուածն, մեծամեծ թարգմանիչներու ժամանակն, Եզարաւ առաջին կիտուն՝ զօրաւոր փոփոխութիւն մի յառաջ բերաւ : Յունական ազդեցութիւնն յայնուեցաւ բուռն թափով մի, և հայկական ազգային եկեղեցւոյ գերագանց կերպով յատուկ բնաւորութիւնն փոխակերպեցաւ՝ դրացի յոյն և ասորի եկեղեցական հասարակութեանց նախատիպ օրինակին համաձայն : Վաղուց աթղէն, Գ զարու կիտուն, երիտասարդական աշխուժու վառուած Ներսէսը փորձեմ էր ընել այն կերպարանափոխութիւնը. օսկայն չի յաշղդեցաւ. որովհետև շատ քիչ կարողութիւն տուաւ նա իւր հայրենակցաց ազգային անկախութեան սաստիկ զարդացած ըզգացմանց, զոր ունէին նոքա նոյն իսկ եկեղեցական իրաց նկատմամբ : Իրեն որդին, մեծն Սահակ, աւելի ապահով կերպով հա-

թէ բոլոր միւս իշխաններն իրենց անունեն, բոլոր կը յիշատակուին պատմըւն. բայց բոլորովին հակառակ է ողջամիտ քննադատութեան՝ ըսել թէ խաղաքուած են այդ երկու հասկանալի բառերը, պարզ անոր համար որ իրենց գաղափարներուն հետ չեն համաձայնիր, փոխանակ անուան պակասութիւնը ենթադրելու: Տարօրինակ է այն յամառութիւնն՝ որով կ'ուզեն ոմանք յոյն ընել ըզփաւսոտս. ահա էլմինի խօսքերը, որ սակայն չէ կարող մերժել բոլորովին այն տեղեկութիւնը՝ զոր ինքը կասկածելի կը համարէր. « Չենք կրնար ըսել թէ արպեօք հօր կողմանէ թէ մօր կողմանէ կը պատկանէր նա այս երեւելի ազգատոհմիս՝ » : Բայց այնու՝ զի Հայք լիկիացոց նման իրենց ազնուակա-

ն այն, բառերով, այնպէս որ՝ այդ ծանօթութեամբք ե ոչ իսկ դադարփար մի կ'առնուի իւրաքանչիւր ձեռագրաց ընագրին ճանգարմանց վրայ: Փաւստոսի մէջ կը տեսնենք՝ ոչ նորա ընագրի խաղաքուած է ահ. բաւ մեկնութեամբք (Glosse). իսկ միմիտ սպաղեղօք այդ խաղաքումները ի ընագրին անցուցեր են անշփոխ: Այսպէս օրինակ ին, յոյն բառից հետ դրուած են կանոնաւոր կերպով ի ընագրին՝ հին դիտուն ընթերցողի մէ մեկնողարար դրած բառերն աւ. զոր օրինակ (միշտ անկաշփեանքն են յաւելուածք), Գ. 3. — Դնայն ասորադ (տփուրաբէ) և ազար. — Գ. 8. ի իւրայ (սաղմահատ) օրինաւորաց զբնութիւնը: Նոյն իսկ հայկական բացատրութիւնք կը պարզուին, և ի ընագրին միտանի կը դառնայ նաև մեկնութիւնն. այսպէս. ի. 3. էջ 10. և Ժնաւ (երկուս արգի) երկուսերէ, միշտ հետ Գ. 8. էջ 11 ուղղադայն է. և Ժնաւ ինն երկուսերէ: Սոյն տեղի արժանի է դիտարութեան, քան զի Միքիթաթեան ձեռագրի ընթերցում մի կը ցուցնեն. Միւս օրինակ՝ հրկուս որդիւս: Յայտ ևս հաստատուն փաւստեր ունից որ այդ յաւելուածք ի ընագրին յառաջ եկած են բացատրելի մեկնութիւններէն (Glosse): Նոյնպէս Գ. 12. և զիւրայ արգի (արգի) ինն Սահաւայն, յաւելուած մ'է: — Սակայն կան մասեր ալ, որք ստուգելի երկրացական են. զոր օրինակ. Գ. 4. ինն արգի արգի արգի արգի (արգի արգի արգի), կամ Ա. Գ. 2. արգի արգի (արգի արգի արգի): Ասան զի եթէ Փաւստոս, ինչպէս յետոյ պիտի ապացուցենք, օգտուած է իւրիկ յարեւել՝ դիւղաղանց երկրի, կարելի է թէ այդ բանաստեղծական աղբրէն առեր է արձակ դրող նեղինակի բոլորովին անյարմար բացատրութիւնները: Այստիպ պարզապէս արձակ քաղուած մ'է Գ. 4. Մանուկեանց ե Որդուեանց անմիտ հին Վիդիւն: Եւ եթէ այդ էրչէ է. Գ. էջ 8, իմաստին ամբողջութիւնը կը պարզուի բացառապէս կերպով. « Այսպէս պարտաւոր ընկալեալք քիւրտէ վանեալք կ'օգնուի, ամենեւեմեւ առնաարակ յերկիր անգնալք անբարբառ կային, անխաղաղ ի անգլիէն »: Փաւստոս այս իմաստը բաւ առ բաւ առեր է կոտց ամպարիտ զբնաց երգէն, որը զգանաւայական Վրթեանն Աշտիշտ սուրբ քաղաքին մէջ պատարեցին:

4. Langlois: Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie I, S, 204.

նութիւնը մօրերէն չէին առնուր՝ այդ ենթադրութիւնն կը կործանուէ իւր արժէքը: Ապա կը հաստատուի այն՝ թէ ստուգելի փաւստոս Սահաւանաց՝ ցեղէն էր: Շատ ուղիղ է էլմինի կարծիքը, որով կը ցուցնէ թէ փաւստոս պատմիչն բոլորովին գատ անձնաւորութիւն է և պէտք չէ շփոթել համայնուն եւ պիտկապօսին հետ. բայց կը միայն նա, երբ կը կարծէ՝ թէ փաւստոս պատմիչն ձեռնադրութիւն առած չէ. մինչդեռ բոլորնակ զբնութեան կը հաւատէ մեզ, թէ հեղինակն ինչ մեծ մասն ունէր այն բոլոր նսկիրապետական կոխներուն մէջ: Մարդ մի, որու համար այնքան կարեւորութիւն ունէին եկեղեցւոյ շահերն և խնդիրներն, անստարակոյս պէտք էր եկեղեցական դաստիարակն պատկանել, չի նկատելով և այն պարագայն՝ թէ Գ. և Ե զարերուն մէջ ի Հայաստան շատ դժուարին էր որ եկեղեցականներէն դուրս մէկը գտնուէր, որ այնքան ուսուցիչ և գիտութիւն ունենար՝ որով կարենար իրր մասնաւոր շնորհալիքալ: Ուրիշ առիթ կարեւոր պարագայ մի ևս. փաւստոս եպիսկոպոսն աւսնանարտ մտերմութիւն ունէր՝ Ներսէս կաթողիկոսի հետ. ընդ հակառակն մեր հեղինակը կը պէտք է որ սակաւ մի յետոյ լինի այն ժամանակէն՝ յորում ապրեցաւ եկեղեցւոյ այս իշխանը, ապա թէ ոչ՝ պիտի չկարենայինք մեկնել այն բացմտութիւն ժամանակագրական և ուրիշ տեսակ վրիպակները, որոնց մէջ կ'իյնկնայ յաճախ այս անձին նկատմամբ:

Սոյն գրքիս ապագրութիւնը հետեւալ վերանագիրն ունին, անյուշաւ ձեռագիրներէն առնելով, « Բուզանդարան պատմութեան » : Մեկնութիւն « Բիւզանդացւոյ պատմութեան » (ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԲԻՅԱՆԴԱԳԱՅՈՒ ՍԱՄԱՐԱԹԵԱՆ) : մարդու միտքը չի զոհանար, և Բիւզանդացւոյ կամ Բիւզանդացւոյ բառերուն

1. Հայկական անուանց գրութեան մէջ՝ Հիւրթմանի գրութեան նուանցալ, թէ և այլով մասամբ շատ թիւրքութիւններ ունի և մեծամեծ դժուարութեանց կը պատահից, մասնաւորապէս ի և յ տառերը գրելու համար: Բաց աստի, միակ դիտական գրութիւնն՝ զոր կարելի էր նկատագրութեան առնուլ, այն է՝ Ազարգի գրութիւնն բոլորովին անգործադրելի է իրեն անտեղեկութեան համար: Ամենուն ծանօթ անուանց համար, ինչպէս են՝ Խաւար, Խարին և այլն, փոխանակ դիտաւական՝ բայց ասոր X դրին՝ եւ Չի գործածեցին:

կը ապատէ : Էմիին իտաքերն այս մասին բաւա-
կան զահացուցիչ չեն (նոյն. էջ 205) . « Դըմ-
բախտաբար կորսուեր են ձեռագրաց մէջ այն
ատար տաները , որոց մէջ փաւստոս՝ Գ զրքին
վերջը՝ իւր անձին վրայ տեղեկութիւններ
տուեր էր » :

Ե դարուն վերջը ասորոյ՝ արժանահաւատ
պատմիչներէ միոյն՝ Ղազար փարպեցւոյ տուած
տեղեկութիւնը փաւստոսի մասին շատ յարգի
են : Նա փաստոս կամ փաւստոս Բուզան-
դացի կը կոչէ զինքը (յէն 2, 11, 14,
տպագր. վենետկոյ, 1873) և յայտնա-
պէս կը նշանակէ զրքին տնունը « Հայոց
պատմութիւն » (Ն. էջ 2) : Եւ ճիշդ այն
տեղէն ոկեւէ կու տայ փաւստոսի պատմու-
թիւնը՝ « և որ Ուլաթանդեղոս կը պարեմ-
ցունէ , և անոր գրուածոյն համաձօս՝ բայց
ամբողջական ծանօթութիւն մի կու տայ » :

Կործոյն ասորորինակ բաժանումը կամ
թուարկութիւնը , որ կը բովանակէ չորս զիրք
կամ Դարութիւնը , ինչպէս կը կոչէ ինքը ,
Գ զրքէն ակեւրով մինչև Զ ի միասին , այլևայլ
ենթադրութեանց պատճառ եղեր է : Այնչափ
աւելի ամառօթ է մեզի երկու առաջին զրոց
բաժնալակութիւնն , որչափ զի նոյն իսկ Ղ.
փարպեցի նոյն չափով և բովանակութեամբ
տեսեր է նոյն գիրքը՝ ինչպէս որ ունիք մենք
ներկայապէս : Արդ կը մնայ քննել թէ ար-
դեօք փաւստոս հայերէն գրեց իւր գործը թէ
յունարենէ թարգմանութիւն է :

Այդ խնդիրը շուտով չի լուծուիր : Այն
յունարէն բաւերն , որոնք հեղինակին պու-
թեան մէջ կը գտնուին , ինչպէս են օտարձոյց
(սատրապար, Գ, 3) , ստρατηλάτης (ստրատե-
լատառքիւն, Գ, 2) , ἀρχιδόκονος (արքիդիա-
կոն, Գ, 15) , ἀρχιδόξος (արքոդոքս, Գ, 5
և 8) ոչինչ կ' սպաւցուցանեն . որովհետև կրնան
զիւրաւ մեկնուիլ այն սերա յարաբերութիւն .

ներսով որ կային հռոմէական կայսրերութեան
և Հայաստանին մէջ չորրորդ դարու առաջին
կիտան :

Պրոկոպիոս կը վկայէ՝ Թէ կար փաւստոսի
գործը յունարէն լեզուով , և Պարպեցւոյն
պատերազմին մէջ Ա, 5 (էջ 26, 11—80,
23) յաւալ կը բերէ երկու կտոր , որք ճշդիւ
կը քանուին փաւստոսի մէջ (Գ, 52—54 և
Ե, 7) : Պրոկոպիոս կը կոչէ զայն « ἡ τῶν
'Αρμενίων ιστορία » (26, 8) և կամ « ἡ
τῶν Ἀρμενίων συγγραφή » (30, 20) , որ է՝
Հայոց պատմութիւն և Դիտելու է որ ձիշդ
Ղազար փարպեցւոյ տուած վերնագիրն է : Սա-
կայն Պրոկոպիոսի զրքին մէջ քանուածն հա-
րազատ բնագիրը չէ , այլ քաղուածոյ մ' է՝
փոփոխուած և յարմարեցուած ընթերցողաց
ճաշակին , որոնք նոյն ժամանակի յունական
իմաստակութեամբ կը խորշէին ո՛ր է քար-
բաղոս կամ օտար իրերէ . ուստի և պատ-
մին կը գգուշանայ խորթ անուններէ , և մերթ
փոքրիկ անճշտութեանց մէջ ևս կ' ինկնայ :
Պրոկոպիոսէն չենք կրնար որոշ եղբակցու-
թեան մի հասնիլ , թէ յունարէն բնագիրը
արդեօք հարազատ սկզբնագիրն էր՝ թէ ըսկ
հայերէն բնագիրն քաղուածոյ մի :

Փաւստոս սակաւ մի յետոյ , Գ դարու
թեան վերջը , մեզի կարևոր տեղեկութիւն
մի կու տայ (էջ 58) . « Ապատերեցաւ երրորդ
դարը , և քսան և մի պատմութեանց դարու-
թիւնը , ժամանակագիր կանոնը՝ փախըս-
տեայր »՝ Բիւզանդեայ ժամանակագիր մեծի
պատմագրի , որ է ժամանակագիր Յունաց » :

Այս տեղեկութիւնը կը հաստատուի նաև Ղ.
փարպեցւոյ տուած ծանօթութեամբ փաւս-
տոսի մասին : Նորա պատմական արժանա-
հաստութեան ջատագով կը հանդիսանայ
ընդդէմ՝ յարձակմանց իւր հայրենակիցներուն ,
որոնք իրենց ազգային սնապարծութեամբը

1. Ինչպէս հասկնալի է , փաւստոս չէր կարող շա-
բուանկել Ալաթանդեղոսի պատմութիւնը , քանի որ
վերջինս իրեն կէս զար վերջը գրուեցաւ : Եւ արդ կ'են-
թադրէ փոխանակ Ալաթանդեղոսի՝ ուրիշ ասորերէն
լեզուով բնագիր մի : Բայց յայտնակաւ սխալ է այս ,
որովհետև Հայաստանի դարձին պատմութեան գիրքը
հասեր է մեզմոքմիւ . բայց կարելի է թէ « Ալաթ Ս .
Գրիգորի » կոչուածը , զոր հաւանք կամ ձեռագրու
Գրուածիք է անգրական ժամանակակիցորէն խմա-
գրուած է , ասորերէն լեզուով գրուած լինի :

4. Անուշա գրչագրի վրեղակ է այդ՝ փոխանակ
էրէր լինելու , ինչպէս ուղղեր է զայն Գրիգոր իւր գրու-
թեան մէջ : Խ. Բ.

2. Այսու մեկնիւն կը հասկնայ զուրեմեքու քաժ-
նուած ցուցակը կամ ցանկը , որ ընդհանրապէս զգրեալ
սկիզբը կը գրուի :

3. Փոխանակ փոխադարձի զինու է՝ փաւստոս , և
Բիւզանդեայ քսանէ վերջը գտնուած յամանակագիր
վրեցնելու է :

նախատուած կը համարէին իրենց զիրենք: Կը խոստովանէ նա թէ փաւստոսի մէջ շատ երկրայելի կտորներ կան, զորս ինքը ան- խիղճ խարդախողաց զործ կը համարէ: Փաւս- տոս՝ որ Բիւզանդիոնի մէջ իմաստութեան յըս- տակ աղբերէն առեր էր իւր ուսումը և կըր- թութիւնը, չէր կարող այնպիսի առասպել- լայօց անտեղի բաներ գրել: Ո՛րչափ աւելի յարգի պիտի լինէր, եթէ Ղազար աւելի ճիշդ տեղեկութիւններ տուած լինէր մեզի փաւս- տոսի Բիւզանդիոնի մէջ բնակելուն նկատ- մամբ: Բայց անտարակոյս ինքն այլ այդ մա- սին այնչափ գիտէ՝ որչափ մենք զիսենք, որ է օշինչ: Այս պատճառաւ ևս՝ միամիտ հմտութեամբ կը ճոխանայ նոստանդոպոլսոյ հիմնարկութիւնը նկարագրելով, որ բնաւ կապ չունի փաւստոսի և նորա մայրաքաղաքին մէջ բնակութեան հետ: Էս կարծես թէ բաւա- կան կը համարի նա Բազանդասի բառը՝ փաւստոսի Բիւզանդիոնի մէջ բնակիլը հա- տատելու և բացատրելու համար: Այն մա- սին՝ մէջ, յորում Ղազար կը խօսի այն թեթեւամիտ մարդկանց վրայ՝ որոնք իրենց լրբութեան սխալները ծածկեր են փաւստոսի անաւան ներգրգ- այսինքն՝ որոնք խարգա- խեր են նորա գրութիւնը, կարծես մեզի հե- ղինակին լեզուին վրայ տեղեկութիւններ կ'ու- ղէ տալ: Վասնզի անմիջապէս կ'աւելցնէ նա, թէ այսպիսիք « են ոմանք ի Յոյնս, այլ մանաւանդ առաւել յԱսորիս » 1. Իսկ արդ Յոյները չէին կարող խանգարել՝ բայց եթէ յունարէն լեզուով գրուած գիրք մի. ա- պա կը հետեի ասկէ՝ թէ փաւստոսի գործը յունարէն լեզուով գրուած էր: Այս կարծեացն նպատաւորք են նաև ժամանակագրական հան- դամանքներն: Փաւստոս գրեց Դ. դարուն վեր-

ջերը, հաւանականաբար Վաստայաւու թագա- տրին առաջին տարիներուն մէջ (359—446): Վեցերորդ կարգութեան մէջ գտնուած եպիս- կոպոսաց կենսագրութիւններն՝ ժամանակա- ցաց և մասամբ ևս ծանօթներու նկարա- գիրք են: Հայերէն գրութենէ առաջ լոյս տեսներ է փաւստոսի գիրքն, և Հայաստանի նախագրական ժամանակին կը պատկանի. հետեւաբար օտար լեզուով միայն կրնար շա- բաղորդիլ այդ գիրքն:

Միւս կողմանէ փաւստոս շատ պատիւ չի ընէր իւր կարծեցեալ բիւզանդական նուրբ հմտութեան: Դժբախտաբար Պրոկուպիոս Հայոց պատմութենէն առած հատուածները փոխեր և վայելուչ յունարենի զարձուցեր է. բայց կրնան մեզի դադափար մի տալ յատուկ ա- նուանք: Նա որ Շապուհ թագաւորին անունը Πακσύριος կը թարգմանէ՝ փոխանակ Σαπώρης գրելու, յայտ է թէ յունարէն լեզուի տգէտ մէկը պէտք է լինէր. կը յիշեցնէ այս Ա- զաթանգեղոսի գրքին Κουσαρών (փոխանակ Χοσρόης բռնու) և Ἀρτασιρας (փոխանակ Ἀρταξέρξης): Անտարակոյս փաւստոսի յու- նարէնն այլ նոյն ոճը ունէր՝ ինչպէս էր Ազա- թանգեղոսի յունարէնն՝ առ Մաւրաշասայ, և կամ « Διόγρησις ἀπὸ τοῦ ἀγίου Γρηγορίου μέγχι τοῦ νῦν » գրութեան մէջ, հասարակ յու- նարէն մի, զոր կարող էր ուսանիլ օտարական ոք բնաւանական գործածութեամբ՝ մօտիկ գա- առաջ Յոյներուն հետ առնչութեան մէջ լի- նելով՝, այլ ոչ վարժարանաց մէջ ուսած գիտ- նականի մի վարժ և յստակ լեզուն: Փաւս- տոսի գրքին ոճը, կարգաւորութիւնը և բո- վանդակութիւնը կը հաստատեն մեզ ամէն էջի մէջ՝ թէ զրոգն ոչ միայն յոյն չէ, այլ բնիկ և հարազատ արևելցի մի: Փաւստոս բոլորովին հայ է ազգաւ, և յայտ կը կայա- նայ իւր գորութիւնն և իւր սկաբութիւնն:

1. Ղ. Փարպ. աղբ. Վեներակոյ. 1873. էջ 14.

2. Փարպեցոյ այս վկայութեան վրայ հաստատուած փաստն այնչափ կը զօրէ յունարենի նամար, որչափ ասորերենի նամար. մանաւանդ թէ վերջնայս աւելի նպատաւոր է բոս ինքեան, Փարպեցոյ բացատրու- թեանը նայելով, և կրնայ Գրիգորի կարծիքը նստա- տելու ժառայել, որ ասորայ արեւմե գրչին նմաքը կ'ու- ղէ նշմարել:

Ե. Թ.

1. Վերը, յէջ 186, յիշուած բառն օրփորտ ստուգի- կը ցուցնէ թէ փաւստոս գիրքն ահաւոր և ուրախ ո- ճով (αχαλλωτιστόν και χαυμλὸν χαρσκήριον) յունարէն գրութեան ո՛ւնէ:

Շարայարեղի